

De Nogales'in Kitabı Üzerine Yazılanlara Dair*

Özgür Gökmen
og@ozgurgokmen.net

Venezuelalı maceraperest, paralı asker ve yazar Rafael de Nogales Mendez'in *Cuatro años bajo la media luna'sı*¹ (Hilâl Altında Dört Sene) 2008 başında, yayımlanışın ardından tam 84 sene sonra, nihayet Yaba Yayınları tarafından *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)* başlığı ile Türkçe'ye kazandırıldı. Çeviri, Vedii İlmen tarafından kitabın İngilizce edisyonundan yapılmış. Neden orijinal başlığa sadık kalınmamış ve başlığa eklenen tarihte tam bir senelik hata nasıl yapılmış, anlamak zor.

Umumî Harp'te Osmanlı üniformasıyla Şark cephesinde komuta vazifesi üstlenmiş Nogales Bey'in hatıraları, sunduğu ilk elden tanıklığa rağmen, üstelik Ermeni meselesi Türkiye'de sürekli gündemdeyken, hakkettiği ölçüde ilgi görmedi.² Gerçi, Murat Bardakçı'nın yayımladığı, çok daha fazla ses getirmesi beklenecek *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi* (Everest Yayınları, 2008) üzerine bile şu ana dek sadece tek bir ciddi kritik³ yapıldığını düşünecek olursak, de Nogales'in kitabının görmezden gelinmesine herhalde çok da şaşırılmamak lazım. Bu yüzden, Sait Çetinoğlu'nun *Mavi Defter*'de de de Nogales'in kitabına dikkat çeken yazısı,⁴ içerdiği sıkıntılara rağmen önemlidir.

De Nogales, enteresan kişiliğine, ardında 20. yüzyıl başında dünyanın farklı coğrafyalarında yaşananlara dair dört ayrı hatırat bırakmış olmasına rağmen, 1937'deki ölümünün ardından tam yarım yüzyıl unutulmaya terk edilmiş bir yazar. Ne var ki bu suskunluğun önce biyografilerle kırılması ve bugün artık Güney Amerika'dan Japonya'ya kadar, Türkiye dahil, geniş bir coğrafyaya yayılmış araştırmacıların de Nogales üzerine çalışıyor olması, yazar ve eserleri hakkındaki birtakım sıkıntıları bertaraf etmiş benzemiyor.

Hilâl Altında Dört Sene'nin sözümona Buenos Aires'te yayımlandığını söylediği ilk

---

*Birikim Güncel

¹Rafael de Nogales Méndez, *Cuatro años bajo la media luna: Su diario e impresiones durante la Guerra Mundial en los diversos frentes de Europa y Asia* (Madrid, Berlin, Buenos Aires: Editora Internacional, 1924).

²Benim dikkatsizliğim olabilir elbette. Fakat kitabın yayım tarihinden bu yana geçen bir seneyi aşkın sürede, Birol Biçer'in, *Yeni Aktüel*'de 154 (2008), "Yabancı' Gözünden Tehcir ve Kıyım Manzaraları" başlıklı tanıtımı haricinde bir yazıya denk gelmedim.

³Cemil Koçak, "Talât Paşa'nın Evrakı ve Murat Bardakçı", *Toplumsal Tarih* 182 (2009): 30-35.

⁴"Bir Osmanlı Komutanının Soykırım Güncesi", *Mavi Defter*, 15 Mart 2009 (Erişim tarihi 15 Nisan 2009); ardından, *Birikim Güncel*, 9 Nisan 2009.

baskısına ulaşamadığından dem vuran⁵ da var, kitabı kült mertebesine çıkarıp etrafında efsaneler imâl eden de. Mesela, kısa bir süre önce kitabın Rusça edisyonu yayımlandığında, Yuri Khachatrian, *AZG Daily*'de, "Ermeni Soykırımı'nın dünya çapındaki ilk yankılanışı" olarak tanıttığı bu kitabın, zorlu ve tuhaf bir kaderi olduğunu yazmıştı. Kaynak göstermeden, kitabın 1920'de yayımlandığını, yazarının takip edildiğini, hatta canına kastedildiğini, kitabın yayımlanmış tüm nüshalarının satın alınarak tek tek imha edildiğini söylüyordu. Kitabın ikinci baskısı da aynı kaderi paylaşmıştı. Bununla da bitmiyor. Khachatrian, bugün dahi dünya kütüphanelerinde kitabın bir nüshasını bulmanın çok zor, hatta imkânsız olduğunu iddia etmişti. Sadece tek bir nüsha (sanırım o da ikinci edisyondan, Khachatrian'ın yazısından pek anlaşılmıyor), "Batı Ermenistan"dan sürülerek Venezuela'ya yerleşen "Ermeni Soykırımı'nın tanığı, yurttaş" Mihran Kehyan tarafından muhafaza edilmiş ve Moskova'daki yayınevine de (Russkii Vestnik) bu nüsha ulaştırılmıştı.⁶

Khachatrian'ın iddiasının aksine, 1920'de değil, 1924'te yayımlanan ilk edisyonun mevcudiyetinden, bu edisyona atıfta bulunan yazarlardan⁷ doğru haberdarız. Üstelik bu ilk edisyonun mevcudiyetini akla ilk gelebilecek "dünya kütüphanesi" olan British Library kataloğuna müracaat ederek sınamak da çok zor değil. Kaldı ki ilk edisyon haricinde, sadece 1936 tarihli ikinci İspanyolca edisyon değil, kitabın 1925 ve 1926 senelerinde basılan Almanca ve İngilizce edisyonları da kütüphanelerde mevcuttur ve İngilizce edisyon kısa bir süre önce yeniden yayımlanmıştır.⁸ Benzer bir şekilde, kitabın İspanyolca baskısı da Venezuela Bolivar Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından yenilenmiş; 2006'da, Kaldone G. Nweihed'in önsözüyle, "Seyahat Hikâyeleri: İzler ve Tanıklıklar Koleksiyonu" altında basılmıştır. Bu baskının dijital bir nüshası meraklısı için erişilebilir durumdadır.⁹

Khachatrian'ın imâl ettiği, en azından, yayılmasına katkıda bulunduğu efsanenin ilk kısmı çok daha vahim. Kaynaktan vazgeçtim, yaşandığını iddia ettiği hadiselerin ne 1924, ne de 1936'daki failerini belirtiyor. Kimdir bunlar? Yazdıklarından bağımsız olarak Van'da komutan sıfatıyla Osmanlı üniforması taşımış olması yüzünden kendisine kin duyan Ermeniler değildir herhalde. Yazıya kitabı yeren değil, öven bir edâ hakim

⁵I. Tomoko Asomura, "Rafael Nogales Méndez beneath the Crescent 1915-1918: Ethnic Questions in the Ottoman Empire during the World War I witnessed by a Latin American Officer", *Ad honorem Josef Polišenský, 1915-2001* içinde (Olomouc: Palacký Üniversitesi, 2007).

⁶"Rafael de Nogales Mendes and We", *AZG Armenian Daily*, 19 Nisan 2007 (Erişim tarihi 15 Nisan 2009).

⁷Bir uzaktan, bir yakından iki örnek: Jasmina Jäckel de Aldana, "¿Del Aventurero Trotamundos Al Héroe Nacional Venezolano?", *Estudios de Asia y África* 35: 1 (2000): 101-130; Mehmet Necati Kutlu, "Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı ve Anlatılarında Yer Alan 1915 Yılı Olayları Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 46: 2 (2006): 163-179.

⁸*Cuatro años bajo la media luna: Su diario e impresiones durante la guerra mundial en los diversos frentes de Europa y Asia*, 2da edición (Caracas: Casa de Especialidades, 1936); *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Weltkrieg* (Berlin: R. Hobbing, 1925); *Four Years Beneath the Crescent* (New York, Londra: Charles Scribner's Sons, 1926) ve *Four Years Beneath the Crescent* (Londra: Sterndale Classics, 2003).

⁹Rafael de Nogales Méndez, *Cuatro años bajo la media luna* (Caracas: Fundación Editorial el perro y la rana, 2006).

zira. Peki, Hıristiyan olmasına rağmen, Hıristiyan bir cemaate reva görülen muameleye bizzat iştirak, en azından tanıklık eden de Nogales'in bunu anlatarak şimşeklerini üstüne çektiği Güney Amerikalı Katolikler olabilir mi bu failer? Hatta yoksa İttihatçılar mı? Almanlar?.. Bilemiyoruz. Oysa, hakikaten böyle hadiseler vuku bulduysa, failerin, o senelerde kitabın peşine düşen, yazarın canına kastedip kitabın her iki nüshasını da toplayarak imha eden gücün, kimler olduğunun bilgisine sahip olmak çok öğretici olabilirdi.

Kitabın Türkiye macerasından da, tekrara düşmek pahasına,¹⁰ bahsedelim. Türkiye'de *Hilâl Altında Dört Sene* üzerine yapılmış ve daha sonra kitap olarak da yayımlanmış yüksek lisans tezinde,¹¹ de Nogales'in yazdıklarının can alıcı kısmına, elbette Ermeni meselesine dair olan kısmı kastediyorum, her ne hikmetse hiç temas edilmez. Daha doğrusu, bunlardan öyle bir bahsedilir ki ("Türk Ordusunu arkadan vuran Ermeni çetelerine ve hıyanet içindeki diğer unsurlara karşı alınan tedbirler", "sözde Ermeni öldürme olayları"¹² ilâ âhir), de Nogales'in kitabını okumadan bu satırları okuyacak olanlar, de Nogales'in yazdıkları hakkında tamamen zıd bir kanıya kapılabilirler. Bunun, "görmezden gelme"yi kat be kat aşan başka tür bir pratik olduğunu kaydedelim. Gerçi yazar, kitabının yayımlanmasından altı sene sonra bu kusuru giderir ve de Nogales'in kitabında daha önce anmadığı bölümleri de kısmen ele alır: "Ermenilere yönelik bazı şiddet olaylarının anlatısının yapıldığı kısımlar", "inandırıcılıktan uzak", "abartılı" ve "yazılanların bütünlüğünü bozacak şekilde aralara serpiştirilmiş" niteliktedir. "Kurmaca"dır.¹³ Yaptığı alıntılar üzerinden bunların gerçeğe uygun olmadığını ispata çalışır. Kutlu'ya göre kitabın genelinde anlatılanların birçoğu isabetli ve tutarlıdır. Bununla birlikte,

Adetâ fanatik Ermeni çevrelerin ileri sürdükleri bazı iddiaları güçlendirme amacıyla yazıldığı izlenimi veren ve satır aralarına sıkıştırılmış bazı bölümlerin mahiyetini anlamak ise pek mümkün görünmemektedir.¹⁴

Kutlu'da, de Nogales'in anlattıklarının resmî anlatıyla uyuşmayan bölümlerini değersizleştirme kaygısının çok belirgin olduğu aşıkâr. Kutlu, bunları, Umumî Harp'ten sonra bir süre Almanya'da yaşayan de Nogales'in kendisini Ermeni çevrelerinden sakınmak kaygısıyla ilave etmiş olabileceğini söylüyor. Daha diplomatik bir yorumu, kendisi de de Nogales üzerine çalışmış¹⁵ Venezuela Bolivar Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Kaldone G. Nweihed'den işitmiştik:

¹⁰Özgür Gökmen, "Unutulmuş Bir Risaleyi Hatırlamak: Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap", *Toplumsal Tarih* 143 (2005): 42-49.

¹¹Mehmet Necati Kutlu, *Türkiye'de Bir Gezgin Şövalye Nogales Méndez* (İstanbul: Gendaş Kültür, 2000).

¹²Kutlu, *Türkiye'de Bir Gezgin Şövalye Nogales Méndez*, 35, 74.

¹³Kutlu, "Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı", 169-178, burada 171.

¹⁴Kutlu, "Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı", 178.

¹⁵Kaldone G. Nweihed, *The World of Venezuelan Nogales Bey / Venezuelalı Nogales Bey'in Dünyası* (Ankara: Türkiye'deki Venezuela Bolivar Cumhuriyeti Büyükelçiliği Yayınları, 2005).

Bir bakarsınız, Mendez, Türklerin savaşta ne kadar haklı olduğunu anlatır. Bir de bakarsınız dini inancı nedeniyle Ermenilere acıyan söylemleri vardır. Her iki taraf için de kullanılabilir bir kişi olabilir. Ama ne olursa olsun Ermenilere soykırım uygulandığı iddialarına, yani Genocide (soykırım) kelimesini kullanmamıştır. Bence bunu tarihe bırakıp savaşçı kahramanlığı ile Mendez'i ele almalıyız.¹⁶

Hukukçu Nweihed'in *genocide* kelimesinin 1944'ten önce dolaşımında olmadığını bilmemesine imkân yok elbette. Metnin "kullanılmaya" müsait olduğuna dair tespiti isabetli belki.¹⁷ Gene de konuşurken büyükelçi sıfatıyla bulunduğu ülkenin hassasiyetlerine özen göstermiş olduğunu varsaymak, üstelik bunu yaparken de ifrada kaçtığını söylemek lazım. "Dini inancı nedeniyle acıma", de Nogales'in yazdıkları için, en hafif tabirle, mübalağalı bir yorum.

Bunu okura bırakalım. Artık nihayet Türkçe bir edisyona sahip olduğumuza göre, okur metni değerlendirme kabiliyetine düne göre daha fazla sahiptir.

Yaba Yayınları, kitabı takdim ederken kullandığı tanıtım yazısında şunları söylüyor:

Bu hatırat kitabı 1924 yılında Buenos Aires'te bir Alman yayınevinde basıldı. 1931 yılında *ilgili bölümleri* (altını ben çizdim) Türkçeye çevrilerek *Hilal Altında Dört Sene* adıyla *kaynak broşür* (abç) olarak yayınlandı ve birçok araştırmacı, tarihçi bu bölümlerden yararlandı, kaynak gösterdi.¹⁸

Bu hatıratın Türkçe'ye kazandırılmasını alenen talep etmiş bir okur olarak, yayınevini emeğini elbette takdir ediyorum. Kendilerine müteşekkirim. Bununla birlikte, şu soruların cevabını da çok merak ederim: "İlgili bölümler" ile kastedilen nedir, bu bölümler ne ile ilgilidir; kitabın hangi bölümleri çevrilmiş? Geri kalan bölümler ilgisiz mi? Öyleyse, ne ile ilgisiz? Kitabı kim yayımlamış? Ve nihayet kaynak broşür ne demektir?

Fuzuli teferruatla meşgul olduğum intibainı uyandırmadan hemen söyleyivereyim: Bu türden *misinformation*, kendilerine atfedilen başka yanlış bilgilerin imal edilmesine ve zaman içinde bunlara istinaden yapılan hatalı, dolasıyla yanıltıcı yorumların da silsile halinde yeniden üretimine yol açıyor. Örnek, elimizin altında.

Çetinoğlu, en başta andığım yazısında, de Nogales'in *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl*'da anlattıklarının önemini belirtmek için, üç temel unsur sıralamış. Okura, önce yazarın savaştığı tarafın kendisi için bir önem taşımadığını, zira onun bir paralı bir asker olduğunu söylüyor. Ermeni hayranı olmadığını ilave ediyor. Ve tehcirin başlangıcından itibaren ilk elden tanıklığa sahip yetkili bir kişi olduğunu belirtiyor.

¹⁶Ali Obuz, "Osmanlı Saflarında Venezuelalı", *Bugün*, 08 Mayıs 2006.

¹⁷Mesela, Nweihed'le yaptığı bir mülakatı haberleştiren Adem Yavuz Arslan, Nogales'in hatıratının görmek istediği tarafını nakleder: "[...] Mendez, Osmanlı ordusundan firar eden Ermeni kökenlilerin Türk köylerini yakıp yıkışlarını da birinci elden anlatır. Hatta Ermeni kaynakları Nogalez Mendez'i 'Ermeni Kasabı' olarak tanımlar. Hıristiyan olmasına rağmen Müslüman saflarında dindaşlarına karşı savaşır." Bkz. "Türkiye Satranç Tahtasının Şahı", *Aksiyon* 518 (2004).

¹⁸<http://www.yabaedebiyat.com> (Erişim tarihi 15 Nisan 2009).

En sonuncu nokta, tartışmaya en az açık olanı, Çetinoğlu'nun en isabetli yorumu. De Nolages, Van'da komuta vazifesi üstlenmiştir ve bu durum kayıt altındadır. Dönemin Van Valisi Cevdet, de Nogales'in Van'daki rolünü bir şifreli bir telgrafla doğrular.¹⁹ Üstelik hatıralarında yazdıklarını sınamak mümkündür. Az sonra bahsedeceğim metin, bize karşılaştırmalı bir okuma imkânı sunuyor. Bunun haricinde de, mesela Vahakn N. Dadrian, Nogales'in anlatısının sahilliğinin, Üçüncü Ordu'nun Alman kurmay başkanı Felix Guse ve de Nogales'in kitabının Almanca versiyonu üzerine yazmış başka bir Alman subayı tarafından teyit edildiğini söylüyor.²⁰

Çetinoğlu'nun de Nogales'in Ermeniler'e karşı tavrına dair söyledikleri de isabetli sayılır. Hem de Nogales'in bu bahiste yazdıklarına istinaden; hem de bu iddiayı, lehte ve aleyhte, başka değerlendirmelerle karşılaştırarak sınamak mümkün olduğu için. Mesela, pozisyonu sarıh olan Gomidas Enstitüsü de aynı kanaatte. Kitabın 2003'te yayımlanan yeni İngilizce edisyonunun tanıtım yazısında bu açık açık belirtilmiş ve de Nogales "anti-Ermeni" olarak tasnif edilmiş.²¹

İlk nokta ise pek talihi sayılmaz çünkü Çetinoğlu'nun temel argümanını destekleyecek yerde zayıflatıyor. Zira bir insanın paralı asker olması, o insana kendiliğinden bir tarafsızlık, nesnellik, hatta umarsızlık dahi bahşetmez. Bir orduda savaşabilecekken, kaderin bir diğerinde savaşmaya sürüklediği paralı bir asker, pekâlâ üniformasını taşıdığı bu orduya angaje olabilir, savaştığı tarafın ideolojisini benimseyebilir. En azından bunun aksi ispat edilemez. De Nogales'in böyle bir angajmana sahip olduğunu iddia ediyor değilim. Sadece de Nogales'in paralı asker olmasının ona tarafsızlık vasfı kazandıracak bir nitelik olmadığını, bu durumunun, hatıralarının önemi vurgulamak için kullanılamayacağını söylüyorum.

Zaten Çetinoğlu'nun ikna ediciliğini zedeleyen çok daha vahim bir talihsizlikle karşı karşıyayız. Yanlış bilgi meselesine geldik. Çetinoğlu, tüm dediklerini güçlendirmek için şu iki hususu ilave etmiş:

Nogales'in Hatırat'ı ittihatçıların sağlığında yayımlandığı ve yazdıklarına ilişkin herhangi bir itiraz sesinin de gelmemesi açısından da önemli bir nitelik kazanmaktadır. Hatta ilgili bölümleri 1931 yılında Türkçe'ye de çevrilmiştir.²²

Maalesef "hatta"lık bir durum yoktur. Bilakis. Çetinoğlu, Yaba Yayınları'nın tanıtım yazısına itibar etmek yerine, o "ilgili bölümler" in ne olduğunu merak etmiş olsaydı,

¹⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* 34 (1985): 41'den aktaran Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies* 34: 1 (2002): 59-85, burada 82, dipnot 59.

²⁰ Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg* (Leipzig: Koehler and Amelang, 1940), 62, dipnot 1 ile *Göttin-gische Gelehrte Anzeigen* 1 (1931): 18'den aktaran Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians"; 68 ve 82, 58. dipnot.

²¹ <http://www.gomidas.org/books/nogales.htm> (Erişim tarihi 15 Nisan 2009).

²² Çetinoğlu, "Bir Osmanlı Komutanının Soykırım Güncesi".

kendi argümanına destek olarak andığı çevirinin, Nogales'e İttihatçılar'ın sağlığında yapılmış en mühim itiraz olduğunu görecekti. Zira 1931 senesinde yapılan çeviri, Yaba Yayınları'nın iddia ettiği türden, artık o her ne demekse, bir kaynak broşür değil, bir eleştiri olarak yayımlanmıştır.

Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Onuncu Şubesi tarafından yayımlanan 76 sayfalık bu metnin çevirmeni Hakkı, emekli bir yarbaydır. De Nogales'in hatıratının Şark darülharekâtına ait kısmı ile ilgili ciddi bir derdi vardır. Zaten habire bahsi geçen ama ne olduğu, ne Yaba Yayınları'nın tanıtım yazısından, ne de Çetinoğlu'nun kitap eleştirisinden anlaşılabilen "ilgili bölüm", Almanca edisyondan seçilen, çevirmenin kendisinin de içinde bulunduğu, "Şark darülharekâtı"na dair bölümlerdir. Yani Ermeni meselesine dair olan bölümler. Bu altı bölümün çevirisinde orijinal bölüm başlıklarına sadık kalınmamıştır. Daha da vahimi, çeviride metnin bütünlüğüne dahi riayet edilmemiştir. Velhasıl kelimeler, metin kaynak olsun diye değil, de Nogales'in "hakikate uymayan fikir ve mütalealar"ını eleştirmek için, çevirmenin kendi ifadesi ile, "vicdanî, millî ve vatanî bir vazife" olarak hazırlanmıştır.²³ Sonunda da çevirmenin kritiği yer alır. Kitabın kapağında Emekli Kaymakam Hakkı'nın vasfı, zaten "çeviren ve tenkid eden" olarak gösterilmiştir ve kitabın başlığı dahi bize bu risalenin "hasep ve nesebi karışık" de Nogales'e cevap vermek üzere hazırlandığını söylemektedir.²⁴

Bu durumu, 1931 tarihli bu metne gözatan başkaları da kaydediyor. Mesela Johann Strauss, Kaymakam Hakkı'nın çeviri ve tenkidini, Nogales'in kitabının Türkiye'de yarattığı ciddi bir tepki olarak anıyor.²⁵

Dolayısıyla, Kaymakam Hakkı'nın yazdıklarını ancak de Nogales'in hatıralarında anlattıklarını sınamak için anmak mümkündür, bu hatıratta anlatıların geçerliliğini koşulsuz olarak destekleyen bir metin olarak değil.

Kendi adıma, Nogales'in hatıratında bir insanlık durumunu, büyük bir trajediyi kaydettiğini düşünüyorum. Bunları, de Nogales'in bu hatıratı neden kaleme aldığını da gözeterek, o dönemde yaşananları anlayabilmek için okumak icap eder; hatıraların hangi "taraf"ın tezini desteklediğini görmek için değil. Anlatılanların geçerliliği ve bunların önemi ise ancak karşılaştırmalı okumalarla²⁶ sınanabilir ve vurgulanabilir, başka türlü değil.

²³Kısa bir karşılaştırma için: Gökmen, "Unutulmuş Bir Risaleyi Hatırlamak".

²⁴Rafael de Nögalis, *Hilâl Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, çeviren ve tenkit eden Kaymakam Hakkı (İstanbul: Askerî Matbaa, 1931).

²⁵"The Disintegration of Ottoman Rule in the Syrian Territories as Viewed by German Observers", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilād al-Shām from the 18th to the 20th Century* içinde, derleyenler, Thomas Philipp ve Birgit Schäbler (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998), 307-329, burada 312. Strauss da, de Aldana gibi *Cuatro años bajo la media luna*'nın 1924 edisyonunu kullananlardan. Almanca edisyonun kısaltılmış ve az çok gözden geçirilmiş (*sanitized*, esasen, "ayıklanıp temizlenmiş" diye okumak lazım) olduğunu da kaydediyor.

²⁶Son dönemdeki en iyi örneklerden biri için bkz. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge ve New York: Cambridge University Press, 2005), 111-179.